

Розділ 4.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПРОШАРОК В 1945–1955 рр.

Післявоєнне десятиліття (1945–1955 рр.) один з найбільш складних і суперечливих періодів історії УРСР. У цей час Радянський Союз мав статус провідної світової держави, відновлювалася зруйнована війною промисловість, і одночасно проходили масові ідеологічні кампанії. Соціальне життя країни відрізнялося духовним підйомом населення, пов'язаним з перемогою у війні, оптимістичним очікуванням світлого майбутнього, кращого життя. Водночас, Друга світова війна загострила велику кількість соціально-побутових проблем, що постали перед усім населенням УРСР. Курс на побудову воєнно-індустріальної держави, який було взято після війни, загострив першочергові проблеми в матеріально-побутовому забезпеченні українського народу.

На сучасному етапі розвитку історичної науки соціальна історія надає нові можливості вивчення й інтерпретації життя та діяльності населення в 1945–1955 рр. Норми повсякденного життя є вираженням соціально-культурного статусу як окремої особи, так і соціальної групи. Реалії тієї чи іншої епохи виявляються при вивченні деталей людської буденності.

У СРСР у післявоєнне десятиліття в умовах відсутності та законодавчої заборони приватної власності взагалі та приватної власності на продукти розумової праці зокрема, на державному рівні було санкціоновано поділяти суспільство на «дружні класи» (робітники і селяни), «ворожі класи» (буржуазія, дворянство та духовенство), та «прошарок» – інтелігенція.

Інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. Потрібно зазначити, що у дослідженні автор виділяє саме науково-педагогічну інтелігенцію з усього прошарку інтелігенції, у яку входять і художники, і композитори, і архітектори тощо, тому що саме вчені акумулюють і передають інтелектуальну культуру та традиції як у соціально-економічну, наукову так і у культурну сфери життя суспільства.

Проникнення у повсякденне життя і духовний світ інтелігенції дозволяє наблизитись до більш глибокого розуміння епохи, більш точного відчуття часу. Так як повсякденність включає велику низку питань життєдіяльності людини, які неможливо проаналізувати в одному дослідженні, для більш повного висвітлення повсякденних реалій життя головних дійових осіб вищої школи, автор вважає за потрібне зосередити головну увагу на постановці таких питань: динаміка кількісно-якісних показників науково-педагогічної інтелігенції, рівень і якість життя та морально-психологічний

стан викладачів. В цьому контексті інтелігенція стає об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

§ 1. Динаміка кількісно-якісних параметрів науково-педагогічної інтелігенції

У ХХІ столітті відбувається масштабне реформування системи вищої освіти України. Загальновідомо, що для вищої школи та наукового потенціалу країни одним з гарантів успішного розвитку є кадри. Вирішальна роль професорсько-викладацьких кадрів у функціонуванні системи вищої освіти є очевидною.

Викладачі ВНЗ – це специфічна і особлива структурна група соціуму. В історичному процесі ця група певним чином детермінує майбутнє народу. Потрібно відзначити, що в усі часи рівень вищої школи залежить від кількості та якості її кадрового потенціалу.

Історична наука впродовж усього радянського періоду простежувала кількісні і якісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції УРСР в контексті усталених методологічних засад радянської історіографії, загалом наголошуючи на великих темпах зростання науково-педагогічної інтелігенції у післявоєнний період, постійно порівнюючи цю динаміку зі станом справ у царській Росії початку ХХ ст. Кількісні та якісні зміни, як правило, не піддавались критичному переосмисленню. «В цих цифрах знаходили своє яскраве відображення великі успіхи радянської держави в галузі підготовки нових професорсько-викладацьких кадрів вищої школи», – зазначав А. Синецький³¹⁵.

Аналіз літератури, присвяченій даній проблемі, показує, що автори радянського періоду, характеризуючи кількісні та якісні показники позитивних змін в системі освіти, практично не використовували архівні матеріали, а спиралися на вже опубліковані джерела. Крім того, більшість посилань у роботах була на праці класиків марксизму-ленізму, що засвідчувало пріоритет ідеології над науковістю. Безумовно, більшість їхніх висновків, витриманих у дусі марксистсько-ленінської методології, чітко окреслило їх апологетичну спрямованість. Також переважав статистично-динамічний підхід, тому що дослідники намагались виокремити прогресуюче начало, показати перевагу нового над старим.

Для того, щоб з'ясувати кількісно-якісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції 1945–1955 рр., слід врахувати фактор Другої світової війни.

Під час війни значна кількість професорсько-викладацьких кадрів пішла в лави Червоної армії, частина була евакуйована на Схід, частина залишилась на окупованій території. Багато ВНЗ УРСР евакуювались

углиб країни, а частина з них тимчасово припинили свою роботу. Зокрема, із УРСР було евакуйовано 33 вищі навчальні заклади.

Фронтовиками стали тисячі викладачів і працівників вищої школи України. Значну роль відігравали професорсько-викладацькі кадри в організації та діяльності партизанських формувань, як радянських, так і оунівських. За статистичними даними на 62,5 тис. радянських партизанів, представники інтелектуальних професій становили 11 тис. осіб (або 17,3%). У найбільших з'єднаннях частка інтелігенції становила 20–30% особового складу³¹⁶.

Німецька окупація українських земель на деякий час перервала процес формування радянської вищої школи та її науково-педагогічного потенціалу. А. Гітлер обстоював думку, що вся українська інтелігенція має бути винищена, і якщо її усунути, то позбавлена проводу маса народу стане слухняною. Е. Кох видав спеціальне розпорядження, в якому йшлося про закриття всіх вищих шкіл, окрім шкіл медичного, ветеринарного та технічного профілю на території рейхскомісаріату «Україна». Викладацький персонал навчальних закладів підлягав звільненню з роботи. Отже, про вищу освіту на окупованих територіях не могло бути й мови.

З особливою гостротою з середини 40-х і до середини 50-х рр. XX ст. постала проблема укомплектування вищої школи Української РСР науково-педагогічною інтелігенцією. І на це були свої причини. Однією з них стали необґрунтовані репресії проти наукового потенціалу країни кінця 1930-х рр. Наприклад, сучасні дослідники відзначають, що вже напередодні війни внаслідок масових репресій істотно знизився творчий потенціал суспільства³¹⁷. Загалом, наслідки репресій проти педагогів були вражаючі, було втрачено значну кількість видатних представників серед професорсько-викладацьких кадрів.

Ще одним негативним чинником, який наклав свій відбиток на кількісно-якісні показники науково-педагогічного складу ВНЗ у 1945–1955 рр., стало масове знищення вітчизняної інтелігенції радянськими органами держбезпеки одразу з початком війни та після її закінчення. Наприклад, уже 22 червня 1941 р. у районах, що мали стати ареною бойових дій або прифронтовою смугою, органи держбезпеки за наперед укладеними списками здійснили масові арешти «неблагонадійних». Військово-польові трибунали нашвидкоруч виносили смертні вироки. Серед 15 тис. вбитих під час відступу Червоної армії у 1941 р. більшість осіб становили «інтелігенти», їх найчастіше розстрілювали без жодних формальностей, просто у тюремних підвалах та дворах³¹⁸. Після закінчення війни значна частина науковців, які з різних мотивів (ідейних, корисливих тощо) співпрацювали з окупантами, також була втрачена внаслідок репресій. Потрібно зазначити, що під час Другої світової війни

значна частина науково-педагогічних працівників загинула, перебуваючи на фронтах, в окупації та евакуації.

Зменшення частки науково-педагогічної інтелігенції УРСР у післявоєнний період також викликав той факт, що деякі науковці, які співпрацювали з окупантами, під час відступу вермахту виїхали у країни Західної Європи зі страху перед сталінською каральною машиною. Наприклад, в Українському вільному університеті в Чехословаччині працювали емігранти з СРСР О. Колеса, А. Яковлів, Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Д. Антонович, М. Андрусак, Л. Білецький, А. Волошин, Б. Крупницький, І. Мірчук, С. Наріжний, П. Феденко та інші³¹⁹.

Після війни почалось поступове повернення професорсько-викладацького складу ВНЗ на довоєнні місця роботи. Процес відновлення науково-педагогічної діяльності викладачів ВНЗ проходив у складних умовах повоєнної розрухи. До вересня 1944 р. в УРСР повернулися і відновили свою діяльність лише 33% професорсько-викладацького складу ВНЗ та 76% викладачів педучилищ.

Нерідко брак науково-педагогічних кадрів спонукав залучати до освітньої роботи викладачів, які поєднували основне місце роботи з додатковим. Найбільш поширеним видом сумісництва було поєднання роботи в кількох ВНЗ, в науково-дослідних установах та праці на підприємстві.

Потрібно також врахувати той факт, що УРСР у післявоєнний період перебувала у «другорядному» становищі, порівнюючи зі станом справ у РРФСР, а тому втрачала значну кількість національної науково-педагогічної інтелігенції внаслідок кадрової політики. Республіканські кадри науково-педагогічної інтелігенції країни формувалися як багатонаціональні, а кадрові питання перебували безпосередньо в компетенції КП(б)У.

Найгостріше в цей час постала проблема укомплектування завідуючих кафедр із вченими званнями і ступенями серед периферійних ВНЗ. Наприклад, у 1947 р. у Сумському педагогічному інституті лише 5 доцентів та 3 кандидати наук вели педагогічну діяльність на 15 кафедрах інституту³²⁰. Як зрозуміло, інститут не мав жодного доктора наук або професора, майже половиною кафедр завідували викладачі без вчених звань та наукових ступенів. Отже, спостерігається відсутність достатньої кількості висококваліфікованих викладачів, що у значній мірі ускладнювала підвищення якості навчально-методичної роботи в колективах ВНЗ.

Для більш повної характеристики кількісно-якісних показників науково-педагогічної інтелігенції, на думку автора, було б доцільно проаналізувати динаміку соціально-демографічних показників професорсько-викладацьких кадрів (національність, стать, вік, розподіл професорсько-викладацького складу ВНЗ за регіонами УРСР). Є підстави стверджувати, що, по-перше, у

ВНЗ працювали представники різних національностей, найбільшу частку становили українці, росіяни та євреї. Проте, з огляду на численні ідеологічні кампанії серед науково-педагогічної інтелігенції республіки кінця 1940-х рр., у 1955 р. кількість педагогів української та єврейської національностей значно зменшилась, натомість питома вага науковців-росіян, навпаки, збільшилась. По-друге, в післявоєнний період спостерігається збільшення частки жінок у середовищі науково-педагогічної інтелігенції внаслідок величезних втрат чоловічого населення УРСР в роки війни. Тобто відбувається фемінізація науково-педагогічного простору. По-третє, в середовищі професорсько-викладацького загалу мала місце тенденція старіння кадрового потенціалу, що виявлялося у збільшенні питомої ваги викладачів пенсійного та передпенсійного віку. До того ж, відбулося зростання кількості професорсько-викладацьких кадрів з технічних спеціальностей. По-четверте, нестача висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів до певної міри посилювалась їх нерівномірним розподілом по ВНЗ республіки. Більша частина професорсько-викладацького складу була зосереджена у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську.

Таким чином, можна зробити висновок, що обставини, які склалися напередодні, під час та одразу після закінчення Другої світової війни призвели до значних втрат серед науково-педагогічної інтелігенції України. За воєнні роки у складі професорсько-викладацьких кадрів відбулися серйозні кількісні та якісні деформації. Умови військового лихоліття призвели до значних втрат у складі професорсько-викладацьких кадрів вищої школи. Наявний у країні інтелектуальний потенціал, який за роки війни значно зменшився, важливо було правильно використати.

Аналізуючи динаміку якісних показників професорсько-викладацьких кадрів, потрібно враховувати той факт, що із закінченням війни у ВНЗ повернулись викладачі, які протягом чотирьох років були відірвані від науково-педагогічної діяльності. Між тим наука за воєнні роки зробила великий крок вперед. Рівень кваліфікації значної частини викладачів був невисоким, більшість не мала наукових ступенів і вчених звань. Із аналізу даних випливає, що в перші післявоєнні роки дуже гострою залишалась проблема забезпечення висококваліфікованими викладачами із вченими і науковими званнями, особливо завідувачів кафедр.

Отже, у післявоєнний період питання кількісно-якісного забезпечення вищої школи постало з особливою гостротою, адже обставини воєнного часу докорінно змінили ситуацію в країні. Загалом, у радянській системі ідеологічних настанов, при підготовці кадрів перевага надавалась кількості підготовлених працівників, що не завжди впливало на якість цієї підготовки. У досліджуваній період головна задача викладача ВНЗ полягала не в наданні профілюючих знань студентам, а, перш за все, у

розкритті рушійної ролі комуністичної партії. У післявоєнний період велику увагу з боку владних структур було приділено насамперед кількісному, а не якісному аспекту формування науково-педагогічної інтелігенції. До читання лекцій та проведення практичних занять нерідко залучались люди без достатньої підготовки, кваліфікації та необхідного досвіду роботи

§ 2. Рівень та якість життя професорсько-викладацьких кадрів

Одним із факторів, що визначає місце особистості в суспільній ієрархії, є її матеріально-побутове становище. Поряд з цим, стан життя населення, його соціально-побутове забезпечення, рівень надання послуг та гарантії держави відображають рівень економіки та пріоритети державної політики.

В українській історичній науці відчувається брак наукових праць, які б безпосередньо висвітлювали повсякденні реалії, зокрема рівень і якість життя інтелігенції. Радянські вчені лише епізодично торкались матеріально-побутових характеристик життя науковців, найчастіше з однією метою – щоб наголосити на турботі партії, уряду і «особисто товариша Сталіна» у цьому питанні. На сьогодні дані про матеріально-побутове забезпечення науково-педагогічної інтелігенції можна знайти лише в неофіційних матеріалах або архівних документах, які довгий час вважались «цілком таємними», та поодиноких споминах. Звернення науковців до матеріально-побутових характеристик вважалося не таким пріоритетним, як вшанування «рушійної сили партії».

Коли пройшла ейфорія від перемоги у Другій світовій війні, люди залишились сам на сам зі своїми повсякденними проблемами, досить буденними, але від того не менш болісними. Після завершення війни, КП(б)У взяла курс на побудову воєнно-індустріальної держави, створення соціально однорідного й політично монолітного суспільства, відсунувши на задній план вирішення основних проблем забезпечення населення.

На стан матеріально-побутового забезпечення впливає перш за все матеріальна винагорода за працю, яка є важливим показником життєвого рівня людини. Винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потрібності того чи іншого спеціаліста для країни.

Оплата праці педагогів ВНЗ установлювалась в залежності від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання та від рівня самого навчального закладу. До вересня 1946 р. середня ставка викладача ВНЗ складала від 1000 до 1300 руб. З метою покращення соціально-матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. вийшла постанова «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов